

ՀՆԶԱԿ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀՆԶԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻԱԿ ՄԻՋՈՑ

«Աստուրիարքական վերջին տաճնապը աւարտ գրտաւ (Օրմանեանի առերևոյթ յաղթանակով, որը տարաւ նա իւր վեհապետի վերայ, ստանալով այս վերջինից գոհացում իւր հինգ առաջարկների կամ, ինչպէս ծանուցին եւրոպական թերթերը, «Հայկական ռէֆորմներ»՝ որոնց մերժուիլը Սուլթանի կողմից հաւասար պէտք է նկատուէր (Օրմանեանի խապառ հեռացման պատրիարքական աթոռից: Սուլթանը չուզենալով զրկուիլ իւր հայ ապստամբ հպատակները ներկայացնող այնպիսի հշու և հաւատարիմ գործիքից, որպիսին յայտնուեցաւ (Օրմանեան պատրիարքը, բարեհաճեցաւ կատարել նրա խնդրանքները և հրաւիրեց նրան կրկին անցնել իւր պաշտօնի գլուխը:

Ահնեւաբար, հայկական «ռէֆորմներ» ասելով չպէտք է այս դէպքում աչքի առաջ ունենալ, հակառակը անստույգ լինելով, այն ռէֆորմները, որոնք առանձին յօդուածով մասկազմեցին Բէրլինի կօնգրէսում վեց մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչների կողմից մշակուած դաշնագրին և որոնց հիման վերայ Բ. դուռը պարտաւորուեցաւ անյապաղ ձեռք առնել այն բոլոր միջոցները, որոնք անհրաժեշտ էին ապահովելու համար հայերի կեանքն ու ինչքերը քրդերի ու չէրքէզների պարբերական հարստահարութիւնների և աւարառութիւնների դէմ. այն ռէֆորմները, որոնց իրագործման հասնելու համար հայ ժողովուրդը սպառելով ամեն օրինական, ամեն խաղաղ և քաղաքակիրթ սպգերին պատշաճ միջոցները, վերջիվերջոյ դիմեց յեղափոխութեան, միակ բնական և դիտական միջոցին՝ որին դիմում են և կղիմեն միշտ ձեռնուած և լուծի տակ հեծող ժողովուրդները իրենց ազատութեան համար—գոհաբերելով դրա համար և՛ բիւրաւոր կեանք և՛ նիւթական անբաւ կարողութիւն և՛ ամեն բան:

Արդարեւ, ինչ են ներկայացնում իրանցից այդ «կարծեցեալ բարենորոգումները», որի վերայ ուզում է Օրմանեան հաստատուել իւր ընկած, հողի հաւասար դարձած ժողովրդականութիւնը և բարձրացնել պատրիարքական պրէստիժը: Բն-

րում են նրանք արդեօք մի որ և է նորութիւն, կամ նոյն իսկ նորութեան մի նշոյլ, հայկական քայքայուած կեանքում, որի վերայ յենուելով կարելի լինէր յուսալ այդ կեանքի վերաշինութիւնը: Մի խօսքով, խախտում են արդեօք նրանք որևէ կերպով այն հնացած, փտած և այլ ևս անտանելի դարձած statu quo-ն, որի պահպանման գործակցում է գիտակցօրէն մօնղօլական բռնապետական ռէժիմին հետ ձեռք ձեռքի տուած շահախնդիր երոպական դիպլոմատիան. — և ոչ մի կերպով: Վրութիւնը հասարակական կազմի տեսակէտից միսւմ է մի և նոյնը, ձիշդ և ձիշդ այնպէս՝ ինչպէս էր արանից քսան տարի առաջ, երբ նոյն այդ երոպական դիպլոմատիան գտաւ որ իրերի դրութիւնը հայկական վեց նահանգներում չէր կարող յորատուել, առանց ծանրապէս վրտանդելու քաղաքակրթութեան այնքան ընտանի ամբողջ մի ժողովուրդի, որպիսին է հայ տարրը, կեանքն ու գոյութիւնը:

Ճանապարհորդների երթևեկութիւնը առևտրական յարաբերութիւնների համար, վերջին մօնղօլական վանդալիզմի երեսից քանդուած, կեսաւեր կամ հիմնայատակ կործանուած դպրոցների, վանքերի ու եկեղեցիների վերաշինութիւնը, որբանոցների հաստատութեան թոյլտուութիւնը, կառավարական պաշտօնատուններում ծառայող հայ պաշտօնեաների, բանւորների ոռձիկների միացորդի վճարման արտօնութիւնը և բանտերի տանջանքներին մատնուած մի քանի տասնեակ թշուառների արձակումը որքան էլ ուրախացուցիչ հանգամանք ունենան, եթէ միայն գործադրուին նրանք, թշուառութեան բաժակը մինչև յատուկ խմած և յուսահատութեան դուռը հասած հայ ժողովրդի համար, այնու ամենայնիւ դրանք չեն որ կազմում էին և դեռ կազմում են նրա իղձերը, նրա պահանջները, դրանք չեն որ ներփակում են այն անորոշ և առաձգական բառի մէջ, որ «բարենորոգումներ» է անուանում: Վրանք մի քանի կարկտաններ են միայն, որոնք առաջարկում է Սուլթանը Օրմանեանին ծածկելու համար այն նոր պատառուածները, որոնք ինքը բացաւ ազգի մարմնի վերայ, թոյլ տալով իւր խուժանին վատաբար կոտորել բիւրաւոր անպաշտպան էակներ, թալանել տանիլ ամեն ինչ որ ձեռքի տակ էր

գալիս և ուրիշ բան չթողնել հաւելոյ բայց եթէ կեանքի և շէնքերի տխուր աւերակ: Այս կեղտերն են որ գալիս է մեր արիւնոտ թշնամին մաքրելու և կարծել տալու վերջին ամենածանր հարուածներն զեռւս չաթափած հայ ժողովուրդին թէ իւր իրադէտ վերջապէս կատարում է նրա իղձերը:

Անմիտը, անձարացած յեղափոխականների— իւր հանգիստը խռովողների հետքը բնաջինջ անելու ջանքերից, բայց կատաղութեամբ կուրացած նրանց դէմ, ուրիշ միջոց չգտաւ հասնելու իւր նպատակին, բայց եթէ փակել ամրապինդ երկրի դռները հայ ձամբորդների առաջ, չթող տալ ո՛րէն անցը ո՛չ դէպի ներս և ո՛չ դէպի դուրս— հանձարեղ միջոց կիսավայրենի ժողովուրդներին— կարծելով առաջն առած լինել յեղափոխական ազէնտների եւ ու մուսքին, թէ և դրանով կանգ առնէր երկրի առեւտուրը, թէ և այդ պատճառով էլ ինքը տէրութիւնը ենթարկուէր ինքնասպանութեան փառնգին: Այդպէս անմիտ բժիշկը՝ որ իւր հիւանդը միկրոբների ելումուտից ազատելու համար փակէր շնչառութեան խողովակները և ասֆիքսիի ենթարկէր նրան...

Իհարկէ, որքան էլ հանձարեղ լինէր միջոցը, որով թշնամին ուզում էր ազատուած լինել իրա հիւանդ մարմնի վերայ դիւրութեամբ աճող միկրոբներից, այդ վիճակը սակայն չէր կարող երկար տևել. պէտք էր որ առեւտրականները շարժէին, պէտք էր որ հայ պանդուխտը դիմէր դէպ օտարութիւն աշխատանք փնտռելու, որպէսզի ընտանիքն ու զաւակները պահպանէր, որպէսզի նոյն իրա, տէրութեան հարկերը վճարէր, առանց որի սա մի լրպէ չէ կարող շարունակել իւր պարագիտային գոյութիւնը: Այս բոլորը անհրաժեշտ պէտք էին՝ թելադրուած նոյն ինքն իրականութիւնից, ուրեմն և ճանապարհների բացումը անյետաձգելի պահանջ էր և չէր կարող այլ ևս ուշանալ և ահա սոյն այս անհրաժեշտութիւնը ներկայացնում է խորամանկ թշնամին հայ ժողովուրդին որպէս շնորհ իւր յորդառատ գթութեան, որը ունի իբր դէպ հայ հպատակները, որպէս «խոստացած բարենորոգումներ», ձգտելով մոլորեցնել նոյն իսկ քաղաքագէտ աշխարհի կարծիքը:

Իսկուած մի սոսկալի և անողոր զիլէմմայի մէջ՝ մեր թշնամին խելքը կորցրել էր: Այս անցքերը փակելով հայ ձամբորդների առաջ՝ երկիրը պէտք է մատնէր տնտեսական մահուան և կամ այն որ բանալով նրանց՝ իւր մօտ պէտք է հիւրընկալէր ձանձրացնող յեղափոխականները: Առաջին փորձից յետոյ՝ նա ակամայ ընկաւ երկրորդի մէջ: Սոսկալին այն է որ ձամբորդների ելումուտը և յեղափոխականների գո-

յութիւնը լինելով երկու անհրաժեշտութիւններ ներկայ տնտեսական և հասարակական այն կարգերի՝ որոնք տիրում են ընդհանրապէս (Թիւրքիայում և մասնաւորապէս Հայաստանի վեց նահանգներում, տաճկական կառավարութիւնը անպայման հարկադրուած է յանգիլ այն դրութեան, որին յանգեցաւ նա Սուլթանի վերջին իրադէտով որպէս փոքրագոյն չարիքը իրեն համար: Հայ յեղափոխական միկրոբը, ուրեմն, հակառակ կառավարական ամեն ջանքերի, մուտք կը գտնէ դէպի երկիրը, կաճի այնտեղ, ցանկելով իրա համար յարմար միջավայր և իսպառ կը քայքայէ այն խարխուլ և հիւանդ հասարակական օրգանիզմը, որ ասում է թրքական պետութիւն:

Ահա թէ ինչ են և տրուած որպիսի պայմանների տակ այն շնորհները, որոնք Օրմանեանը յաջողեցաւ իրեն կորզել իւր վեհապետից. դրանք վերադարձ են, ոչ աւելի ոչ նուազ, իրերի այն դրութեան, որ մեկնման կէտ եղաւ հայկական յեղափոխութեան ծագման և մի անգամ այդպէս՝ վերջինս պահում է միշտ իւր գոյութեան իրաւունքը, քանի հիմնապէս, արմատապէս չեն փոփոխուած ներկայ կարգերը Տաճկահայաստանում: Այս մասին ոչ մէկը մեղանից, ոչ նոյն ինքն Օրմանեանը կարող է պատրանք ունենալ և կամ զոհ գնալ Սուլթանի չափազանց խոշոր խաբէութեան որպէսզի ուշադրութիւնից վրիպէր:

Սակայն աւելի կարեւոր և ազգային յեղափոխութեան տեսակէտից աւելի ծանրակշիռ կէտը Օրմանեանի ձեռք բերած շնորհները չեն, որոնք խոստովանում են, որքան էլ չըօջափեն հայ ժողովմբեան բուն, իսկական պահանջները, որոնք մնում են միշտ *désid rata*, ուրախալի են սակայն այն տեսակէտից որ նրանք՝ յայտնի չափով կարող են օգնել, եթէ միայն իրագործուին, դարմանելու վերջին աղէտներու անմիջական հետեւանք եղող իրերի վաթարացած դրութիւնը, այլ նոյն այդ Օրմանեանի ձեռք առած և հետեւած քաղաքականութիւնն է, զա այն ձգտումն է, որով նա ձգնում է անպայման կապել ազգի ձախտագիրը, ազգի նոյն յոյսերի և իղձերի իրագործումը այն գահի հետ, որից որքան կարելի է շուտ պրծնիլը առաջին անհրաժեշտութիւնն է հայկական ներկայ կեանքի: Այդպիսի քաղաքականութիւն հակառակ է ամեն կերպով և ամեն տեսակէտից թէ երկրի դրութեան, թէ ազգային բաղձանքներին և թէ ընդհանուր ազգի մօտիկ անցեալի և ներկայի յեղափոխական ոգուն ու տրամադրութեան:

Յայտնի է որ հայ ժողովրդի քաղաքական յարաբերութիւնը տաճկական բռնապետութեան հետ ծառայի և տիրոջ, ձորտի և ագնուական աւատա-

պետի յարաբերութիւնն է: Այդպիսի յարաբերութիւն, որքան էլ դժուար, անախորժ և անհանդուրժելի լինէր, հայ ժողովուրդը ստիպուած էր կրել նրան դարերից հետէ՝ քանի այն վերջի վերջոյ կարելի էր և այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Սակայն այն ժամանակից երբ տաճկական պետութիւնը սկսաւ քայքայուիլ իւր անտեսական հիմքերից, շնորհիւ իւր արդիւնադործական նախապետական միջոցների, որով միայն նա կարող էր տկար և անյաջող կերպով կռուել իրանից կուլտուրապէս աւելի բարձր հասարակութիւնների հետ, դրան միացած հետզհետէ միմեանց յաջորդող ծանր պարտութիւններ, անկարելի դարձրին հայ ժողովրդեան իւր սեպհական աշխատանքով ու քրտինքով պահպանել մի պետական օրգանիզմ, որ իւր ամբողջ ծանրութեամբ ընկած էր իւր վերայ: Պարզ է ուրեմն որ իրերի այսպիսի դրութեան մէջ առաջին անհրաժեշտութիւնը, որ դրուէր հայ ժողովրդեան առաջ իւր հասարակական գոյութիւնը պահպանելու համար կեանքի կռուի մէջ՝ ուրիշ բան չլինէր բայց եթէ խզել իւր կապերը իւր պարագիտ-տիրոջից, որից ոչ մի փոխադարձ օգուտ չկար այլ ևս սպասելու, բացի վնասից, և մանկէր ազատօրէն կեանքի այն նոր պայմանների մէջ, որոնք կազմուի են քաղաքակրթութեամբ բարձր կանգնած եւրոպական ազգերի հասարակական հիմքերը:

Հայկական յեղափոխութիւնը ուղղակի ծնունդ է հին յարաբերութիւնների իսպառ խախտման, խզման: Շահերի մի խորին հակասութիւն, կուլտուրական ձգտումների մի արմատական անտաճօնիզմ երևան եկաւ երկու, ըստ երևոյթին, մի տէրութիւն կապմող հասարակութեանց մէջ — տաճիկներ և հայեր — որ բացարձակապէս անկարելի է կացնում այլ ևս այդ երկու հասարակութիւնների միմեանց հետ կապուած զնալը:

Ամեն ուէ քաղաքականական գիծ, ձգտում, կնկրտի հաշտեցնել այդ երկու անհաշտ եզրերը, դատապարտուած է անխայտնի ֆալսիտօ-ի: Միակ քաղաքականութիւնը որ համապատասխան է յայտնուում երկրի այդ ծուռ դրութեան դարման բերելու, այդ հայ ազգի յեղափոխական քաղաքականութիւնն է, որ ձգտում է զատել հայ հասարակութիւնը այն մտրմից, որի հետ կապուած նա ուզելով դէպի ոչնչացումն է ընթանալու:

Մենք զիտենք որ Օրմանեան, նախ և առաջ որպէս պատրիարք, եթէ իսկ հետեւէր ամենից աւելի ժողովրդական պատրիարքների շարքին — Խրիմեան, Վարժապետեան, Իզմիրեան — այնու ամենայնիւ, կրկին ոչինչ չունէր շահելու իւր տիրոջից, որ անպայման հաւատարմութիւն է պահանջում, բայց դոնէ այս վերջինները իրենց բռնած

բողոքական, եթէ ոչ յեղափոխական-մի բան որ անկարելի է իրենց որպէս պատրիարք քաղաքականութեամբ ներշնչում էին հայ ժողովրդեան ոչ սէր, ոչ հաւատք դէպի բռնապետական ուժիմը, այլ կրիտիկա և ատելութիւն այդ ուժիմի մասին և մի կերպ պատրաստում ապստամբական անգիտակից արամադրութիւն տիրող կարգերի դէմ:

Որ ներկայ ուէակցիայի շրջանում, ուր ժողովրդեան ընդհանուր անկման հետ, ցաւալի է աւել, տկարացած է նաեւ ազգային փրկութեան միակ յոյս եղող յեղափոխական գործունէութիւնը, բռնականաբար առաջ դար կրկին քաղաքականական այն ընթացքը, որ կայանում է ամեն լուութիւն, ամեն բարօրութիւն միայն և մի միայն մեր դահճապետից սպասել, որ Օրմանեանը, շարունակելով հետեւի Յարութիւն և Աշրքեան պատրիարքների դուցէ չտարբերի սրանցից ուրիշ բանով բայց եթէ իւր աւելի կամ նուազ ծարպիկութեամբ, որ նա ի դորձ դնելով հանդերձ իւր բոլոր ծարպիկութիւնը՝ անկարող լինի, քանի որ պատրիարք է, մազով չափ փոխելու Հայաստանում իրերի այն դրութիւնը, որի պահանջման նոյն իսկ ծառայելու նա հարկադրուած է, այդ աւելի քան պարզ է: Մօտիկ անցեալի փաստերը առատօրէն ապացուցին թէ այդ քաղաքականութեան և թէ պատրիարքական ոչնչութիւնը, անպօրութիւնը արմատականապէս յեղափոխելու հայկական կեանքը: Եւ մենք չենք որ կարծենք թէ պատրիարքական անունը եկեղեցիների մէջ յիշել կամ չիշել տալով կարող կլինինք դնել նրան յեղափոխական շաւղի մէջ, որ արամազծապէս հակառակ է իրերի դրութեան, և կարծել տալ ժողովուրդին թէ կարելի է պատրիարքից սպասել ցաւերի դարման, իզէալների իրազորում:

Ինչ մենք պարտաւոր ենք զգում անել՝ այդ բոլորովին ներհան է, այդ՝ որքան կարելի է, ասացինք, հեռացնել, անջատել ժողովրդեան հահաւատքը այդ փոած հաստատութիւնից, որի շարժումները անդամալուծուած են ժառանգականօրէն և դատապարտուած այդպէս էլ մնալու: Պատրիարքական քաղաքականութիւնը, ուրեմն, ամուլ է, նա ոչինչ չէ խոտանում մեզ բայց եթէ պատրանք և յուսահաբութիւն: Այն ժամանակից երբ ժողովուրդը ոտք կոխեց յեղափոխական ասպարէզի վերայ, վայրից շինել ուզելով այն ինչ չէր կարող շինուել վերեւից, հարուածը տուաւ այդ պատրիարքական հաստատութեան, որ կգնայ այսուհետեւ օրօրուելով և տատանուելով երկու զօրութեանց միջև, որոնք կռուի են բռնուած, և անողոր, երկարատեւ կռուի, սոյն այս կռուի մէջ եղող ուժերից կախուած լինելով նրա հաւասարակշռութիւնը, նրա այս կամ այն կողմը

Թերութիւնը, մինչև յաղթական կը կանգնէ ժողովրդական տէնդէնցիան, և այն ժամանակ այդ հաստատութիւնը կ'ազդարի այլ ևս լինելուց արտայայտիչ և ներկայացուցիչ ազգային կամքի. նա կ'մեռնի քաղաքականապէս:

Միակ յոյսը, որ ունինք ազգային վերածնունդի գործին համար, այդ էլի և էլի, միշտ և միշտ Զեղափոխութիւնն է, որովհետեւ նա միակ զիտականն է, նա միակ ժամանակի պահանջն է: Ճշմարիտ է որ անհաւասար կռուի մէջ Թշնամին շատ զոհեր տարաւ մեզանից, ճշմարիտ է որ տասնամեայ յեղափոխական կռուի շրջանում սպառեցաւ ազգային ահագին էներգիա, ազգային կորով և մենք այսօր կանգնած ենք ասպարէզի վերայ ոչ անպէս՝ իշպէս կցանկանայինք, այնու ամենայնիւ, ամեն բան չէ կորսուած և ամենը, որ եղած է, չէ եղած սոսկ փնաս: Ճշմարիտ է որ Թշնամու սուրբ հնձեց տարաւ Թանկագին կեանքեր, մի սերունդ սակայն և այնպէս նա չլաջողեցաւ ոչնչացնել արմատը: Հայ կաղնին կանգնած է դեռ, և կանցնին տարիներ, նա կրկին կուռճանայ, կ'ամրանայ աւելի ուժեղ քան առաջինը և կ'շարունակէ կռուիլ անդու, անդադար: Եթէ ընկնի նաև նոր սերունդը, յաջորդը կ'շարունակէ միևնոյն կուրը, մինչև ձեռք բերուի այն՝ ինչ ազգային բաղձանքն է — Հայ ժողովրդեան կատարեալ և ամբողջական ազատութիւնը:

ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՔՐԵՐՁԸ

Հրճուած է լիասիրտ Թիւրքիայի ալիւնախանձ վահագետը և նրա ինքնագոհ այդ բերկրանաց իրաւամբ մասնակցում են իւր հաճոյակատար խորհրդականները, պալատական յարալէզները՝ հոպիտ, ճիւղալային կերպարանք կրող բոլոր բարձրաստիճան գիշակները: Յընձութիւնը կատարեալ է, զի մի անգամ էլ Թրքական նենգ դիւանագիտութիւնը յաղթող դուրս եկաւ, մի անգամ էլ նրանք կարող եղան իրենց աւանդական յապաղեցուցիչ, մանուածապատ քաղաքականութեամբ ցրուել իրենց գլխի վերայ կախուած մահաբեր սմարտը: Այս անգամ էլ «ամէն ինչ յետաձգելու, ժամանակ վատկելու» ուղեգիծը, կրթնած հակառակ պետութեանց հակամարտ ձգտումների վերայ, նրանց հնարաւորութիւն ընձեռեց, առանց մտաշափ անգամ տեղիք տալու ներքին և արտաքին բողբոջ ձայների պահանջին, օսմանեան երերուն կայսրութիւնը իւր պատմական բռնաւորական կռուանի վերայ պահելու: Եւ այսպէս, ահեղ փոթորիկների միջից անցնելով՝ Թիւրքիայի գահակալը այժմ անքոյթ, խաղաղ նաւահանգիստը հասած, իւր փափուկ բարձրի վերայ ընկողմանած, սրտի ներքին գոհունակութեամբ հանդիսատես է այն բոլոր դժուարութիւններին, որոնց դէմ ներկայումս բաղիււժ են մի փոքր ասաջ իրեն սպառնալից հրամաններ արձակող և միջատելու կամէութիւն ցոյց տուող պետութիւնները: Եւ միթէ նա, Թրքական կայսրութեան բացարձակ տէրը, առանձին պատճառ և նոյն իսկ իրաւունք չունի սրտազնդ

ուրախանալու, չէ՞ որ դեռ նորերս էր, երբ իւր Մեծ Եպարծութիւնը, «օտարացած» Քեամիլը, յանդգնութիւն էր ունեցած իրեն պարզելու Թիւրքի մի կտոր, որի մէջ նա յիշիւրէ կերպով յայտարարած էր... «Կամ բարենորոգում, հետեւաբար և պետութեանց պահանջին անյապաղ լրացումն, կամ միակ պատասխանատուն՝ գալիք չարիքներին: Այն ժամանակ ինքը նրա այդ քայլը որչ հարեւորակութիւն էր անուանած և երեսն ի վեր «Դաւաճան» բառը շարտած: Ո՛վ ցնծութիւն: Այժմ Քեամիլը քաղաքակալի մէջ իւր յանգանքն է քաւում, մինչդեռ ինքը, առանց անալու բարենորոգչական խորհրդներին, յաջողեցաւ, Թէև բիւրաւորներին բան գնով, անսասան պահելու իւր հայրենական ժառանգութիւնը, և արդ, իբրև վերջնական յաղթանակ տարող, ինչու՞ չհրճուի, ինչու՞ չբրբջայ լիւթոր:

Վեռ շատ հեռու չէ այն ձախող ժամանակը, երբ «անանցեալ, անապագայ ռայեայ» ազգի մի ներկայացուցիչ համարձակութիւն էր առնում իւր ներկայութեան խորհրդարար «իրաւունք, արդարութիւն» բառերը արտասանելու: Ո՛վ հրճուանք: Այժմ նա Պաղեստինի մահառիթ կլիմայի աւել է տառապում. իսկ ինքը, որ մինչև վերջ հեգնած էր «պահանջ, արդարութիւն, իրաւունք» անիմաստ բառերը, ինքը հիմա ապահովաբար վայելում է իւր իմաստուն, բացարձակ ոչ կարեւոր ի պտուղը: Հետեւները: Այն, որ «ներկա» ասում անձի փոխարէն ինքը ներկայումս իւր ձեռքի տակ ունի այնպիսի մի հլու, հնազանդ գործիք, որ իրեն «կայսերական շնորհներ» ի անարգ փշուրներն իսկ թմբուկներով է փառաբանում: Եւ ո՛վ փոփոխութիւն: Այժմ հայ եկեղեցու մէջ բողբոջ, անիծող ձայն չէ որ երկինքն է բարձրանում, այլ միջութիւն, արեւշատութիւն իւր «երջանկաբեր» կեանքի համար: Իւր նախահայրերը խելօք միտք էին յղացած, «անհաւատ» Հային էլ կրօնական — կիսապաշտական մի ներկայացուցիչ կարգելու, որպէսզի, ի հարկին, նրա միջոցով ծանրանային իւր բոլոր հայ «հօտ»ի վերայ: Պատրիարքը՝ օսմանեան գահակալների կեղծոնական կամակատար զսպանակը, առաջին գործիքը պիտի լինէր: Եւ արդ, միթէ այժմ պատմական այդ ցանկութիւնը լիւծի կերպով չէ կատարուած: Չէ՞ որ հիմա հայ եկեղեցին դարձել է մի գրասենեակ, մի շուկայ, որի մէջ յիւր պատրիարքը՝ մուսնետիկը մէկիկ — մէկիկ բացատրում, պատճառաբանում է իւր արհամարհօրէն նետած «բարձր շնորհներ»: Էլ սրանից աւելի պատճառ, անխառն ուրախութեան:

Ո՛ւր է այն մրկայից ժամանակը, երբ իւր առաջը արձանացած էր պատմական մի խորհրտ, ապստամբ մի ժողովուրդ, որի տոհմասիրտ զաւակները, ազատութեան կոչը բերան առած, հրապարակապէս արհամարհում էին իւր միահեծան իշխանութիւնը և իւր մայրաքաղաքի մէջ իսկ բացարձակ հրամաններ արձակում... Այդ գրութիւնը լուրջ փտանգի մի դուռ էր, զի հայ պատմական արծիւը իւր հատուկ մագիլներն էր լայն բաց արած, իսկ յեղափոխական խանդը, ոգեւորութիւնը ալիքներ կազմելով՝ օղակ օղակ տարածւում էին իւր կայսրութեան բոլոր կողմերը, մինչ այն աստիճան, որ նոյն իսկ «Պարոնայր փափկասունը Պոլսոյ քաղաքին որ գրգռել և գրգռել էին ի բոստոնեոնս», նրանք իսկ հերոսներէին դարձած և աշխատում իրենց վերագրել յեղափոխական յաղթանակի գափիները: Իսկ այժմ. — Այժմ իւր անանձին տնօրէնութիւնների շնորհիւ Հայ ազգը ժառանգորդ է եղած երեք հարիւր հազար դամբարանների:

ջերկրականի ասիերը. նա գրաւեց ամբողջ գաշտային Կիլիկիան, Սիւր, Ատանան, Տարսոնը և լեռնային գաւառների բերդերը, ինչպէս Կապան, Կանչին ևն: Ուր նա կարողացաւ արշաւել, անխնայ կերպով կոտորեց հայ բնակիչներին, և դրանց տեղ հազարաւոր թիւերը մէն գաղթականներ, Գամասկոսից, բնակցեց Մարաշ, Սիս, և մասնաւորապէս Ձէյթունի միջնահովիտը, որտեղ և հիմնեց մի գեղաբաղաւթ և գաւառն անւանեց իր ցեղի անունով, Գարս-Ձէյթատրիէ: Անվիճելի է որ Զարմանուհին և սրա յաջորդները զարկեցին այդ բլուրնաւորի հետ և անկարող դիմադրելու, Կապանի և Կոկիսոնի բնակիչներին մի մասի հետ խոյս տւին և ապաստանեցին Ձէյթունցիներէ մօտ, որոնք զօրաւոր դիրք էին ստեղծել իրանց լեռներում: Հաս-Սուարի ժամանակ բոլորովին կերպարոնապիտե եղաւ Կիլիկիան: Մինչեւ նրա արշաւանքների սկսելը հայերը, թէև կորցրած իրանց քաղաքական իշխանութիւնը, սակայն տընտեսապէս ունէին բարեկեցիկ մի վիճակ, մինչդեռ դրանից յետոյ թշուառութիւնը եղաւ ընդհանուր և բացւեց անիշխանութեան և սարկութեան տխուր դարագլուխը:

Մինչև 16-րդ դարը, ինչ ժամանակ օսմանեան բանակները նորանոր արշաւանքներով առաջանում և հաստատուում էին Կիլիկիա, Ձէյթունցի անընդհատ կռիւներով էր զբաղւած Ձիւլքատիր, Գարաման ցեղերի և եղիպտական բանակների հետ: Երբեմն կեղծոցացած նա պաշտպանում էր իր լեռներում, իսկ երբեմն էլ նեղւած կեանքի անհրաժեշտ կարիքներից, գուրս էր պրծնում իր բոյնից և ասպատակում իսլամ գաւառները: Սոյն ժամանակամիջոցում Ձէյթուն չունեցաւ հանգիստ՝ եւթարկւած լինելով մշտական ընդհանուր մեծերի:

XVI-րդ դարու ընթացքում օսմանցի բանակները թափուում էին մօրեխի հեզեղի նման և ոչնչացնում Կիլիկիայում այն բոլորը, ինչ արգելք էր հանդիսանում նրանց հոսանքի առաջ: Երկիրն քամած էր արդէն իր կենսական ոյժերից, որի շնորհով նրանք ունեցան ամեն կողմ յաղթանակներ և անսպասելի աջորդութիւններ: Գարաման, Ձիւլքատիր և Բամազան ցեղերը միաժամանակ անդադար զարկելով հայերի, յետոյ միմեանց հետ, տկարացել էին: Սրանք էին միակ խոչընդոտը օսմանցիների տիրապետութեան Կիլիկիայում, սակայն տեղի տւին հենց առաջին բաղկումից: Նախ օսմանցիները արշաւեցին Գարամանների երկիրը որի իշխանութիւնը վերջացաւ 1486 թւին: 1515 թւին Ձիւլքատիրների զօրեղ իշխանութիւնը քանգւեց եգիպտացիների կողմից, բայց քիչ յետոյ վերջիններս էլ տեղի տալով, Մարաշը անցաւ Օսման ինքնի ձեռքը: 1575-ին նոյնպէս օսմանցիները յաղթեցին վերջնապէս նապէս բամազան տոհմին և գրաւեցին նրանց երկիրը: XVI-րդ դարու սկիզբներում երկրի բացարձակ տէրն եղան Օսմանցիները: Սակայն նրանց աշխարհակալութեան ամբողջ ընթացքում, ամեն տեղ նոյպէս և Կիլիկիայում նրանց բանակները չը հաստատուեցին որոշ տեղեր, ընդհակառակը նրանք որպէս մի կործանիչ հոսանք բաւականացան աւերել ընդարձակ նահանգները և թալանել ու կոտորել սրանց բնակիչներին: Նրանց արշաւանքները ունեցան վայրենի մի բնաւորութիւն. նրանք անընդունակ եղան հաստատել վարչական կազմակերպութիւն կամ կարգ. նրանց կեանքը չէր տալիս այդ:

Միլիոնաւոր կիսավայրենի թշուառականներ, գուրս թափւած իրանց խրճիթներից սրակոււմ էին հեռաւոր երկիրներ՝ տանելով իրանց գնացքի հետ արիւն ու հրդեհ: Մի քանի արշաւանքներով Կիլիկիայում նրանք ոչնչացրին տեղական հաստատութիւնները, հաստատական կարգերը և քարշ ձգեցին իրանց ետեւից ամառութիւն: Մարաշում, Ատանայում և ուրիշ մի քանի կարեւոր վայրերում բնիկ ցեղերի գլխաւորներից ներկայացուցիչներ կարգելով, և այդպիսով օսմանցի կուսակալութիւններ հաստատելով, նրանք ուղղեցին դէպի Փոքր-Ասիայի հիւսիսը, դէպի պարսկական, ռուսական և եւրօպական սահմանները: Նրանք շարունակում էին ամբողջացնել իրանց պատմական գերը այդ հեռաւոր աշխարհներում:

Չէյթունը, իր աշխարհագրական լեռնային դրութեան շնորհով, ազատ մնաց օսմանցիների արշաւանքներից: Եւս առաւել նա ուժեղ զգաց ինքն իրան երբ շնորհով թիւրքական արշաւանքների, ընկան իր շուրջը սուլթի նման աճող և շարունակական կերպով իրան անհանգստացող թիւրքմէն իշխանութիւնները: Աստաղի թշնամիներն այլ ևս ընկճած, այդ ժամանակից Չէյթուն գարձաւ գերակշռող ոյժը շրջապատի կիսանկախ տէրեբէկութիւնների մէջ: Պատմութեան այդ ժամանակամիջոցում Չէյթունի համար բացւեց մի նոր տարեգլուխ. — տնտեսական և քաղաքական կացութիւնը նկատելի կերպով գորգացաւ և վեր հանեց համեմատաբար փայլուն և նշանակութեան արժանի մի շրջան, որի ընթացքում գիւղն ընդարձակեց, գաւառի բնակչութիւնը բազմապատկեց և յիշատակագրերի մէջ արձանագրեց գիղաքաղաք կամ քաղաք: Հաղորդակցութիւնը՝ Կեսարիայի և հիւսիսային հայ գաւառների հետ աւելի կանոնաւորեց, բացեցին հարաւային կամուրջները յարաբերութեան մտնելու Մարաշի, Հաջնի և հեռաւոր նահանգների հետ: Տներ հետզհետէ շինեցին Աստաւածածնի վանքի շուրջը քաղաքի սահմանից դուրս և գաղթականութիւնը գիւղից դէպի Բերիդի հիւսիսային լեռնաձորերը կաղմելով 12-ի չափ օբաներ: Չէյթունցի կարողացաւ պաշտպանել Ֆոնուզի, Արեգընու, Միսալի, Նոյնպէս և Մարաշի հայերին, որոնք գուցէ տեղի տային, այդ շփոթ կացութեան մէջ, գոյութեան կոււում, եթէ չունենային նրա զէնքի աջակցութիւնը:

Չէյթունի քաղաքական ազդեցութիւնը գնալով մեծացաւ և զգալի եղաւ թիւրք ցեղերի վրայ. միաժամանակ զարգացան տեղական արհեստները, առեւտրական յարաբերութիւններն և իր ժամանակի դպրական կրթութիւնը: Այս բոլորի ապացոյց են բաղմութիւն ձեռագիր յիշատակագրերի հետ նաև այն վկայութիւնները, որոնք մնում են բնիկ Չէյթունցի Կարապետ եպիսկոպոսի կողմից, Էջմիածնի կաթողիկոս նշանակւած 1724 թւին: Այդ ժամանակամիջոցում մշակեցին շուրջը գտնւած հողերը և աւելացան այգիների թիւը: Խաղողագործութիւնը տեղական արգիւնաբերութեան մէջ առաջնակարգ տեղ գրաւեց. ընդհանրացաւ նաև շերամի մշակութիւնը, որից մնում են այժմ բաղմութիւն վայրի թիւնիները ցրւած գաւառի գոնաղան մասերում: Խրաբանչիւր բնտանիք ունէր առ նւագն մի ձի և նրա ապրուստը հայթայթելու գլխաւոր մեջոցներից մին էր եղած ջորեպանութիւնը: Նրանց կարաւանները ուղեւորում էին հեռաւոր նահանգներ — Կեսարիա, Սեբաստիա, Գամասկոս և Սու-

րիայի գծով մենչե Երուսաղէմ: Միաժամանակ մեծ զարկ ստացաւ երկաթագործութիւնը և կրկնապատկեց երկաթահանքերի թիւը Բերեաթի լեռներում: Նրանք շահագործում էին, թէև նախնական պայմանների մէջ, մեծաքանակ երկաթ և իրանց կարաւանների հետ տարածում երկրի զանազան կողմերը:

ՀԻՄՆԱԿՆԵՐԸ—ՄԱՐԱՆ

ՆԱՄԱԿ ՄԱՆԱԶԱԿԵՐՏԵՆ

Այնպիսի Ռուս-թրքական պատերազմէն յետոյ, Բիթլիսի վիլայէթի և Տէրսիմի քիւրդերը հետզհետէ կզգիացած էին իրենց լեռների մէջ անվտանգ վերաբերութեամբ դէպի սուլթանի կառավարութիւնը և կը տանէին կիսանքր կիսավայրերի, թափառական և գրեթէ անկախ կերպով: Մի ժամանակ նորա յայտարարած էին ապստամբ և իրենց զինւած խմբերը կը վրդովէին նոյն շրջանների քաղաքական և զինւորական վարչութիւնները: Ութսունական թուականներին սուլթանի փաշաները մի քանի անգամ խիստ միջոցներով փորձ արին նուաճել այդ կիսանկախ քիւրդերին, բայց ջանքերը մնացին անպտուղ և խորտակւած:

Քաջալեռւած կառավարութեան կողմէ և զինւած կանոնաւոր հրացաններով, քիւրդ զանազան աշիրէթները, ազատ հրապարակ շինեցին իրենց վայրագութիւններին Բուլանլիսը ու Մանազկերտը, երկու հայաբնակ և խոր ընկած գաւառները ուր տրտուելը կամ լացը կը մնան խեղդւած և առանց արձագանքի: Երեք միմիանց հակառակորդ աշիրէթներ, Հայդարցի, Սիբկըցի և Հասնանցի, իրենց համիդիէ նշանակւած խմբերով 96 թւէն ի վեր հաստատուեցան մեր գիւղերը, խեցին մեր տաւարների և ոչխարների ընդարձակ հօտերը, վարելու եղները և ապրելու միջոցները: Անցնալ տարի սորա զբաղւած էին ցեղական կուլիներով միմիանց դէմ, որոնց ապարեկը կը դառնային մեր դաշտերը: Առավարութիւնը ուղեց միջամտել, սակայն իզուր. արդէն երկու տարի է, ինչ թիւրքական ազդեցութիւնը գոյութիւն չունի և ոյժն ալ կը բացակայէ: 98թ. -ի աշնան ցեղապետները կարգադրեցին իրենց մէջ ծագած հարցերը և հաշտուեցան: Նորա բաժանեցին ամբողջ գաւառը քածին սահմաններ գծելով և սպառնալով, որ միմիանց սահմաններէն անց չը կենան: Այս բոլորը տեղի ունեցաւ կառավարութեան աչքերի առաջ: Հայերը բողոքեցին յայտնեցին, խնդրեցին ապահովութիւն իրենց հողերի համար, բայց անօգուտ, որովհետեւ անկարող էր այդ անել:

Այս աւրաւայ սկզբին, ցեղապետները ցած իջան իրենց լեռներէն և հաստատուեցան մեր գիւղերը ընտրելով ամենայարմար շէնքերը իրենց բնակութեան համար: Խլած, եզները, տաւարները ևն, վերագարծին մեզ վար ու ցան անելու: Այժմ նոցա սեփականութիւն են մեր հողերը, մեր եզները, մշակութեան գործիքները, իսկ մենք պէտքէ աշխատենք որպէս մարապաճի նոցա: Հողերի վրայ և յանձնենք աշնան մեր արգիւնքների մեծագոյն մասը: Քիւրդերը այժմ լաւ են հասկացել թէ հողերն են նշանակելի, թէ հայերս միշտ կողոպտւած, թալանւած, դարձեալ ունենք մի կտոր հաց, միջգետ ընդ հակառակը իրենք լինելով կողոպտողը, իրենց տների մէջ կը պահասեն ապրելու անհրաժեշտ միջոցները: Վէ՛հ, այդ ըմբռնել են և այդ պատճառներով ցեղապետները և արանները կը հաստատուեն մեր գիւղերը,

սակայն իրենք կը մնան դարձեալ անգործ, օտարակեր և անընդունակ կուլտուրական և քաղաքակրթութեամբ պայմանների. հայերս ենք, որ պէտք է աշխատենք, վարենք ու ցանենք իրենց անպտուղ հայթայթելու:

Ահա այսպէս սուլթանական ռէժիմը Մանազկերտի, Կոբի ու շրջակայքի հայաբնակ գաւառները առաջնորդեց դէպի անարխիան ու յետագիմութիւնը, մահացնելով կեանքի և նոր աճող քաղաքակրթութեան ծիլերը: Դուռի քաղաքականութիւնն էր այդ՝ զեկավարւած սուլթանի նախապաշարութեամբ հիսուած խելքի կողմէ: Սակայն թիւրքական հնացած միջոցները իզուր են. քիւրդը չի կարող ապրել, գոյութիւնը պահպանել առանց հայերի աշխատանքի ու նրա արիւնստի քրտինքի, միջգետ միւս կողմէ այդ արտերի, շէնքերի, դաշտերի ևն կառավարական տուրքերը անվճար և գանձարանը դատարկ կը մնան եթէ հայերի ձեռքերը չը շարժեն, հայի գութանը չը ահօսէ հողի սիրտը դուրս բերելով կենդանութիւն: Դա հասկանալի է թէ քիւրդի համար և թէ իրեն թիւրք կառավարութեան համար: Երկրի տնտեսական զարգացումը բարձրացել է միշտ և կախած է եղել հայերէն: Մեր ազգաբնակչութեան գոյութիւնը անհրաժեշտութիւն է, միջգետ ներկայ ռէժիմը, քրդական կամ սուլթանական, վիճակւած չէ մշտական և մնայուն գոյութեան իրաւունք:

Առավարական պաշտօնեաները և նորա ազդեցութիւնը երկու տարի էր արդէն կը նւազէր, իսկ այս տարի գարնան ցեղապետները բոլորովին հեռացուցին իրենց իշխանութեան քաղաքներէն (սահման) թէ Մանազկերտի և թէ Կոբի գայմազամները իրենց ոստիկանների ու ստրագրետների հետ: Ապրիլ ամսէն ի վեր հաստատուեցաւ քրդական կառավարութիւն. քիւրդ Գէրէբէգիները հրաշքով քաղաքակրթութեան, և այնքան բարի են, որ կառավարութեան բարձր հոգսերը իրենց վրայ առին, իրենք կը դատեն ու կը դատապարտեն, իրենց սովորութիւնները յաջորդեցին օրէնքներին, իսկ օրէնքները իհարկէ ցեղապետների գլխի մէջն է:

Այլ մնայ հային տանել, տոկալ, ինչպէս որ այդպէս ալ արած է առանց ընկճելու, առանց տեղի տալու ներկայ ձախող հանգամանքների առաջ: Հայոց երկիրը, անցեալի մէջ, լուսեցել է այսպիսի բազմաթիւ տխուր, արիւննալի շրջաններ, և ամեն անգամ յոյսը հետեւել է լուսաւոր գծերով:

ՍՕՍԻԱԼԻԶՄԸ ՓԵՆՍՈՒՆՈՒՄ

Առատուորութեան դարը, հազիւ մայր մտնելու վերայ, կշտապէ արձանագրել իւր փառաւոր դարագրութեան վերջին էջերում նաև մի հասարակական խոշոր փաստ, որ նուազ վճռական դեր չի խաղայ ապագայ մարդկութեան կազմի, նրա ճակատագրի նկատմամբ: Այդ ֆրանսական սոսիալիստական ազգային առաջին կոնգրէսն է, որ կանչուած է համախմբելու, միութեան վերածելու հինգ մեծ և ինքնուրոյն կազմակերպութիւնները և սինդիկատի բանուորական միմեանցից անջատ խմբերը, որոնք ներկայացնում են Գրանսիայում սոսիալիստական բանակը:

Սոսիալիստական գաղափարների կլասիկ երկիրը, Ֆրանսիան, շնորհիւ յատուկ և առանձին պատճառների, որոց մէջ մտնելը ներկայ յօդուածի սահմաններից դուրս է, մինչ օրս չկարողացաւ, հակառակ ամեն և ամեն խուճաբների կողմից արտայայտուած ցան-

կուլտիւններին, իրագործել պրօլետարիայի իդէալը կազմող հասարակական կարգաւորման հասնելու համար կազմակերպական այն ձեւը, որին գիծում են վերջ ի վերջոյ բոլոր, թէ կենսաբանական և թէ ընկերաբանական աշխարհներում, աբսթրակցիաները, որոնք կամենում են պահպանել իրենց գոյութիւնը կեանքի դժուար կռուի մէջ: Այդ ձեւը որքան կարելի է խիստ կեդրոնացած գրութիւնն է, որի մէջ կուտելու հարկադրուած մարմինները տնտեսում են ամենից աւելի էնէրգիա: Ամեն պայման հաւասար լինելով՝ կուտող ոյժերի մէջ նրանք կտանին և իրենց գոյութիւնը կապահովեն, որոնք ամենից աւելի լաւ կիրագործեն այդ կազմակերպութեան ձեւը:

Այս կողմից, եթէ չիշենք այլ երկիրներ, որոնց մէջ արդի սօսիալիզմը աւելի կամ նուազ մօտ է գտնուում կուտի իդէալական այդ ձեւին, Գերմանիան է անշուշտ՝ որ առաջին տեղն է գրաւում: Ապաքէն այնտեղ է որ տեսնում ենք սօսիալիստական ոյժերի ներքին և խոր միութիւն, որ կեցած է տեսականապէս և գործնականապէս մշակուած ամենահաստատուն հիմքերի վերայ. այդ պատճառաւ էլ Գերմանական սօսիալիզմը այս բոլորի գրեթէ միակն է որ լուրջ երկիր և պատկառանք ազդէ ոչ միայն Ժերմանական բուրժուա միապետութեան, այլ նաև եւրոպական բուրժուալային առհասարակ: Մինչդեռ, դրա դիմաց, ինչ է ներկայացնում Գրանսական սօսիալիստական կուսակցութիւնը. եթէ ոչ քառօսյին, բարեւոնական, գոնէ անիշխանական մի գրութիւն, ուր իւրաքանչիւր բաժանում, որ նոյն խիստ աշխատ է իրան կուսակցութիւն անունը, թէև ինքն իր մէջ խիստ կազմակերպուած, աշխատում է սակայն նախանձախնդրութեամբ պահպանել հակառակորդ բաժանման հանդէպ իւր կատարեալ անկախութիւնը, չկամենալով մտնել նրա հետ որևէ կոմպրոմիսի, որևէ պայմանաւորման: Անիշխանական այս վիճակը, որքան էլ հասկանալի լինի իւր բացատրիչ պատճառներով, որոնք միևնոյն ժամանակ ցոյց կտան զարգացման աւելի ստորին աստիճան սօսիալիստական էվօլյուցիայի վերայ, որի շարժումներն չէր կարող հասցնել բայց եթէ թըշնամի բուրժուազական և առհասարակ ուսկիցիօններական բանակի զօրութեան պահպանման, որի տկարացման ու ոչնչացման, սակայն, հաւասարապէս շահակից են ներկայացնում սօսիալիստական բաժան-բաժան բոլոր խումբերը: Այդ վիճակը, սակայն, չէր կարող յարատեւել. կեանքը իւր նոր պահանջներով հրամայող կերպով դրուում էր նրանց առաջ և հրաւիրում վերջ դնել այդ անիշխանական անյարակից կազմութեան, որից միայն թշնամիներն էին օգտուում: Հարկաւոր էր վերջապէս իրագործել հինգ կազմակերպութիւնների միութիւնը, կամ, եթէ այդ անկարելի էր, գոնէ գործունէութեան տակտիկայի մի համերաշխութիւն, մինչև էվօլյուցիայի մի նոր էտապի վերայ իրականանար ամբողջական էնտերպրայի (ամբողջացում):

Թէև Գրանսական սօսիալիստական ամենից աւելի հասուն մտքերը դժուարանում են հաւատալ որ Պարիզում գումարուած կոնգրէսը անպատճառ կարող է վերջանալ ցանկալի Միութեան արդիւնքով և այդ մասին թոյլ են տալիս փոքրիկ վերապահում, այնուամենայնիւ, ի նկատի ունենալով, մէկ կողմից, ընդհանրապէս յանդուգն յառաջնորդացութիւնը տապալելու այն ուսկիցիօններ, որի ստացումը կատարուած է այնքան թանկ

գներով, որի համար Գրանսական բանտարկան աշխարհը պարբերաբար արիւն է թափել և որ ամենայնպէս հոշն է, որի վերայ սա կարող է դարգանալ, ազատութեն, գիւմելու համար իւր իդէալի իրագործման, միւս կողմից, գոյութիւն ունեցող հինգ կուսակցութիւնների մէջ գտնուած տարբերութիւնների և հակասութիւնների, եթէ ոչ բացարձակօրէն, գոնէ մեծ չափերով, մաշուած և գրեթէ անհետանալու վերայ եղած լինելը էվօլյուցիայի ընթացքում, կարելի է համարձակ ասել որ կոնգրէսը կտայ որպէս վերջնական արդիւնք Գրանսական սօսիալիստիկան հինգ կուսակցութիւնների ամբողջական Միութիւնը: Չպէտք է կարծել որ ներկայ կոնգրէսը բուսաւ յանկարծ, սունկի նմին, երբ նա ամենեւին չէր սպասուում: Նրանից առաջ տեղի ունեցան դէպքեր, որոնք ակամայ սեղմեցին հինգ կուսակցութիւնները միմեանցից անջատող հեռաւորութիւնը՝ մինչև Համաձայնութեան Կոմիտէ-ի (Comité d'entente socialiste) ստեղծուելը, որի դերը, սակայն, աւելի պատիվ էր քան ակտիվ, զսւրի լինելով որևէ գործադիր իշխանութեան հանգամանքից: Բայց այդքանն էլ բաւական էր ցոյց տալու համար որ հեռու չէր այն մօմէնտը, երբ այդ հինգ անկախ գունտերը միմեանց կմօտենային այնպէս որ իրենցից կազմէին միայն մի գունտ:

Եթէ հասարակական մարմինները բաժանուում են միմեանցից իրենց էական սկզբունքների անվերաժեշտութեամբ, ապա Գրանսական սօսիալիստների Միութիւնը ոչնչով չէ խանգարուում, տրուած լինելով որ սկզբունքների միութիւնը ամենի գոյութեան հիմքն է կազմում այլ ևս: Առարկում են յեղափոխական և ուէֆօրմիստ տերմերի գոյութիւնը, որոնցով զատուում են հինգ կուսակցութիւնները. սակայն այդ տարբերութիւնը բացարձակ չէ: Ժօրէս ասւում է համարձակ որ ինքը չէ ճանաչում ոչ մի Գրանսացի սօսիալիստ՝ որ բացառապէս լինէր յեղափոխական կամ ուէֆօրմիստ: Առարկում են կարակտերների անվերաժեշտութիւնը. բայց կարակտերները չեն և չեն կարող ստեղծել հասարակական հաստատութիւններ. սրանք ստեղծուում են, ծնւում են անհրաժեշտութիւններից, որոնց ենթարկւում են, հպատակւում են, յարմարւում են կտրակտերները: Այն կարակտերները, որոնք անընդունակ են հանգիստանում յարմարութեւ, վերջ ի վերջոյ խորտակւում, ոչնչանում են, տեղ տալով այն կարակտերներին՝ որոնք անհրաժեշտ պահանջ են հանգիստանում ծագող անհրաժեշտութեան իրագործման որ միակը վճռում է ամեն բան: Կարակտերները գործիքներ են միայն, որոնք կանչւում են անհրաժեշտութեան ծառայութեան: Սա մնում է, նրանք անցնում են:

Ամեն բան, ուրեմն, թոյլ է տալիս ենթադրելու որ Գրանսական առջին ազգային կոնգրէսի երկունքից ուրիշ բան չի ծնի բայց եթէ Գրանսական սօսիալիստական Միութիւնը, որ կգայ զօրացնել եւրոպական ընդհանուր սօսիալիզմը, սպասելով որ մի այլ մօմէնտի վերայ կատարուի ընդհանուր Միջազգային Սօսիալիստական Միութիւնը: Բայց այդ մօմէնտը Սօսիալիստական Իդէալի Յաղթանակը կլինի արդէն:

Հ. Խ.

Յօդուածներ, թղթակցութիւններ, տեղեկութիւններ և դրամ ու մանդատ ուղարկել հետեւալ հասցեով. — M. Lambert. — 85, Peckham Rye London S.E. [Angleterre]